

ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΗΛΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Με την είσοδο του αιώνα και της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ευρώπη και στην Αμερική κάνουν την εμφάνισή τους νέοι τύποι «κοσμικών» κτιρίων σε αντίθεση με τα παλαιότερα «θηροσκευτικά» και «αριστοκρατικά» οικοδομήματα. Οι νέοι τύποι κτιρίων είναι η αποκρουστικότητα και συνέχιση των πρωτοπόρων βιομηχανικών εγκαταστάσεων και ιδρυμάτων του δέκατου ένατου αιώνα. Παράλληλα όμως οι νέες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που προκύπτουν από την ταχεία εκβιομηχάνιση και τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων αστικών κέντρων, οδηγούν σε νέες αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές λύσεις. Οι αστοί αρχιτέκτονες, δημοκράτες ή σοσιαλιστές, εκφραστές μεσοαστικών και εργατικών ιδανικών, στρέφουν την προσοχή τους σε νέους κτιριακούς τύπους: Εργατικές κατοικίες, εργατικά κέντρα, οικισμούς, γραφεία και εργοστάσια. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνουν την κοινωνική διάσταση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

Στην Ελλάδα το μοντέρνο κίνημα ριζώνει στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 και αναπτύσσεται κυρίως με τη δημιουργία του προγράμματος σχολικών κτιρίων. Βρίσκει όμως πρόσφορο έδαφος για να καλλιεργηθεί στην υπό ανοικοδόμηση μεταπολεμική Ελλάδα, που πάσχει από αστυφιλία και συγκεντρωτισμό, και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Σ' αυτό το σημείο δρισκόμαστε αντιμέτωποι με τα δεδομένα του *Οδηγού της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα 1945-1983* (Εκδ. Ο. Δουμάνη, Αρχ. Θεμ. Αθήνα 1984). Το μεγαλύτερο ποσοστό των κτιρίων νεοελληνικής αρχιτεκτονικής στον Οδηγό βρίσκεται στην Αθήνα, στον Πειραιά και στα προάστια. Από τα 116 κτίρια, τα 35 είναι στην Αθήνα και τα 46 στην υπόλοιπη Αττική. Τα δύο τρίτα του συνόλου δηλαδή είναι Αττικοκεντρικά και αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία της απεικονιζόμενης μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι μια σύντομη έρευνα σε άλλες μελέτες της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής παρουσιάζει αντίστοιχα στατιστικά στοιχεία. Η εικονογράφηση, π.χ. του άρθρου του Δ. Πορφύριου: «Η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, 1950-1975», (*Θέματα Χώρου και Τεχνών*, 10/1979), περιλαμβάνει 40 αθηναϊκά κτίρια επί συνόλου 63. Η εικονογράφηση επίσης του άρθρου της Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ: «Αρχιτεκτονική επίσημη και «γοήτρου» στη μεταπολεμική Ελλάδα: 1945-1975», (*Θέματα Χώρου και Τεχνών*, 15/1984), περιλαμβάνει 59 αθηναϊκά κτίρια επί συνόλου 114.

Έτσι παρ' όλο που «Ελλάδα δεν είναι μόνο η Αθήνα», η αρχιτεκτονική της πρωτεύουσας και των περιχώρων συγκεντρώνει τον κύριο όγκο του ενδιαφέροντος των μελετητών.

Ο Οδηγός

Ένας αρχιτεκτονικός Οδηγός, όπως επισημαίνει και ο εκδότης Ο. Δουμάνης στον πρόλογό του, αποτελεί (μαζί με την κριτική εισαγωγή των Α. Τζώνη και Λ. Λεφαίνας): «...και μια περιληπτική (και περιεκτική) ιστορία της μεταπολεμικής ελληνικής αρχιτεκτονικής».

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να προβεί σε μια ανάγνωση της πλειοψηφίας των απεικονιζόμενων στον Οδηγό κτιρίων, που γράφουν με την παρουσία τους μια «ιστορία» της Αθηναϊκής αρχιτεκτονικής.

Η πλειονότητα της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής στον Οδηγό δεν χαρακτηρίζεται από δημόσια και επίσημα κτίρια ή εθνικά μνημεία. Ένας διαφορετικός οδηγός, όπως π.χ. η *Σύντομη Εξιστόρηση της εξέλιξης της Αθήνας από την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του Ελληνικού κράτους, έως σήμερα των Λέφα και Παπάζογλου* (Αθήνα, 1985), προτείνει μια τουριστική περιήγηση στη σύγχρονη Αθηναϊκή αρχιτεκτονική. Στις σελίδες του παραλεύνουν όλα τα κτίρια γοήτρου, σύμφωνα με το μέγεθος και τις λειτουργίες τους: Μια πρεσβεία, ένα κτίριο γραφείων, δυο ξενοδοχεία, ένα ίδρυμα Ερευνών, ένα Υπουργείο, ένα Ωδείο, μια Πινακοθήκη, ένα Αεροδρόμιο, ένα Στάδιο, ένα λιμενικό κτίριο.

Ο Οδηγός όμως των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* στοχεύει σε μία ευρύτερη και πληρέστερη εικόνα της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, περισσότερο αντιπροσωπευτική των σημαντικότερων επιτευγμάτων της σε διάφορους τομείς από τη μονοκατοικία έως την διαμόρφωση υπαίθριων χώρων.

Οι χώροι κατοικίας και εργασίας αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των κτιρίων του Οδηγού. Στα 85 Αθηναϊκά και Αττικά κτίρια συναντάμε 18 πολυκατοικίες, 11 μονοκατοικίες, 5 σπίτια διακοπών, 14 γραφεία και 4 εργοστάσια: σχεδόν τα δύο τρίτα του συνόλου δηλαδή είναι κατοικίες (34) και χώροι εργασίας (18). Τα υπόλοιπα 33 είναι εκπαιδευτικά, εμπορικά, νοσοκομειακά, τουριστικά και δημόσια κτίρια ή διαμορφώσεις εξωτερικών χώρων.

Το σύνολο των οικημάτων που αντιπροσωπεύουν την υπόλοιπη Ελλάδα παρουσιάζει επίσης μια ενδεικτική πλειοψηφία 19 κτιρίων επί συνόλου 31, όπου 12 είναι τουριστικά συγκροτήματα (χώροι προσωρινής κατοικίας-αναψυχής), 2 οικισμοί και 5 σπίτια διακοπών.

Η επιλογή αυτών των κτιριακών τύπων δεν καθορίζεται με σαφήνεια στον Οδηγό, ενώ απουσιάζουν διοικητικά κτίρια, όπως Δημαρχεία και Υπουργεία. Η πρόθεση όμως του εκδότη να γράψει μια «περιληπτική αρχιτεκτονική ιστορία», δεν μπορεί να αναφέρεται στην απομόνωση κάποιων περιγηγνητικών σταθμών-κτιρίων, αλλά μάλλον στη σύνταξη κάποιων μέτρων και σταθμών για την ανάγνωση της αρχιτεκτονικής ιστορίας της νεότερης Ελλάδας και ιδιαίτερα της αστικής και Αθηναϊκής. Πέρα από μια στοιχειώδη αρίθμηση κτιρίων, σύμφωνα με την εγγύτητα της τοποθεσίας τους, που δεν αποτελεί όμως ούτε κάποια μορφή «περιπάτου» στην πόλη ή στη χώρα, δεν ακολουθείται καμία χρονολογική, τυπολογική ή έστω αλφαβητική σειρά ταξινόμησης. Και όμως ένας οδηγός προκαλεί, απαιτεί την ταξινόμηση. Η αδυναμία θέσπισης «αντικειμενικών» κριτηρίων που επικαλείται ο εκδότης στην εισαγωγή, δημιουργεί μια δυσκολία στον αναγνώστη-περιηγητή στην παρακολούθηση αυτής της ιστορίας της μεταπολεμικής ελληνικής Αρχιτεκτονικής.

Το πρόβλημα βρίσκεται σε σαθρή βάση από την αρχή. Σε ένα εγχείρημα σαν τον Οδηγό δεν τίθεται θέμα «υποκειμενικών» ή «αντικειμενικών» κριτηρίων, αλλά πολύ απλά θέμα σαφών και ξεκάθαρων κριτηρίων. Μια ελαφρά νύξη περί «επιρροής» ή «νεωτερικότητας» των απεικονιζόμενων κτιρίων δεν αρκεί για να ορίσει το περιεχόμενο του εγχειριδίου και αφήνει εκκρεμότητες.

Αξίζει να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο ότι, όπως είναι γνωστό, ένα γκάλοπ προηγήθηκε του Οδηγού ανάμεσα σε 30 αρχιτέκτονες, από τους οποίους ζητήθηκε ένας κατάλογος 30 σημαντικών νεοελληνικών κτιρίων.

Πολλοί από τους αρχιτέκτονες αναγκάστηκαν να προβληματιστούν με τον ίδιο τρόπο που θα προβληματιζόντουσαν αν συνέτασαν έναν Οδηγό. Οι παρατηρήσεις ορισμένων θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί, όπως π.χ. «η αξία των κτιρίων ως προτύπων για νέες τυπολογίες ανεξάρτητα αν ακολουθήθηκαν ή όχι», «η ένταξη του κτιρίου στον γύρω του πολεοδομικό χώρο», κ.α. (*Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 17/1983).

Τα περισσότερα από τα κτίρια του γκάλοπ περιλαμβάνονται στον Οδηγό, χωρίς όμως να γίνονται κατανοητές οι, έστω λιγοστές, παραλήψεις ή νέες προσλήψεις. Με βάση ποιο κριτήριο, π.χ., δεν περιλαμβάνεται στον Οδηγό το Ξενοδοχείο Hilton, που επισημαίνεται σε τέσσερις καταλόγους ερωτηθέντων αρχιτεκτόνων, ενώ περιλαμβάνεται το Ξενοδοχείο Intercontinental, το οποίο δεν περιέχεται σε κανέναν από τους 30 καταλόγους; Ορμώμενοι από αυτήν τη δυσκολία, θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε τα αδήλωτα κριτήρια που οδήγησαν στη σύνταξη του Οδηγού. Γι' αυτήν την ανάλυση θα χρησιμοποιηθούν τα χρονολογικά, τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία που παρέχει ο Οδηγός, σε συνδυασμό με τις απόψεις που διατυπώνουν οι κριτικοί Τζώνης και Lefainve στην εισαγωγή. Κατ' αυτόν τον τρόπο ελπίζουμε να δια φωτίσουμε τις τυχόν συγγένειες, έμμεσες αλλά υπαρκτές, ώστε να λειτουργήσουν σαν προαιρετικά και πιθανότατα μεταβλητά στο μέλλον κριτήρια.

Η κριτική εισαγωγή του Οδηγού

Παρατηρούμε στην εισαγωγή των Τζώνη και Lefainve ένα ρυθμό εξέλιξης από ένα μεταπολεμικό συντηρητικό πνεύμα προς τη σταδιακή απελευθέρωση των αρχιτεκτόνων μέσα από το διεθνές μοντέρνο κίνημα και ακόμα προς σύγχρονες τάσεις ενός κριτικού τοπικισμού.

Ο κονφορμισμός των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων ταυτίζεται, κατά τα λεγόμενα των κριτικών, με την «υποδάθμιση στη γενική ποιότητα του δομημένου περιβάλλοντος παρά τη σημαντική βελτίωση της ποιότητας μεμονωμένων κτιρίων». Χαρακτηριστικά έργα αυτής της περιόδου παρέχουν οι αρχιτέκτονες Κιτσίκης, Καψαμπέλης, Βουρέκας και Κουτσοζέρης, οι οποίοι προσφέρουν «σωστές» τεχνικές και λειτουργικές λύσεις, «κενές» όμως πολιτιστικού περιεχομένου.

Οι μεταπολεμικές φιλοδοξίες και τάσεις νεωτεριστών αρχιτεκτόνων διοχετεύονται στο εξωτερικό στο γραφείο του Le Corbusier: Κανδύλης, Αφοι Ξανάκη, Προβελέγγιος.

Ο φονξιοναλιστικός ρασιοναλισμός αποτελεί την πρώτη κυρίαρχη μοντέρνα τάση, εκπρόσωποι της οποίας είναι κυρίως ο Βαλεντής και ο Κωνσταντινίδης, καθώς επίσης και οι Σκιαδαρέσης, Δοξιάδης και συνεργάτες.

Τη μοντέρνα αυτή τάση επεξεργάζονται και διαφοροποιούν

οι Βαλσαμάκης και Ζενέτος μέσα από την ανάπτυξη – διαμόρφωση της πολυκατοικίας και την αισθητική της προηγμένης τεχνολογίας.

Ο κριτικός τοπικισμός σαν μια τάση αντίθετη στο μοντερνισμό εκφράζεται στο έργο του Πικιώνη και μετέπειτα, μερικά, στο έργο του ζεύγους Αντωνάκης. Τέλος οι νέες τάσεις προτείνουν ένα νέο μνημειακό ύφος στα δημόσια κτίρια (Ωδείο, Άρειος Πάγος) χωρίς να στοχεύουν ξεκάθαρα προς νέες κατευθύνσεις, σαν τους αρχιτέκτονες της γενιάς του '30.

Τα 116 κτίρια που παρουσιάζονται στον Οδηγό τονίζουν τους παραπάνω διαχωρισμούς. Το έργο των πρώτων μεταπολεμικών «κονφορμιστών» αρχιτεκτόνων δεν αντιπροσωπεύεται στον Οδηγό, με εξαίρεση 4 ύστερες συνεργασίες του Βουρέκα. Σημειωτέον ότι άλλες ιστορίες της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής αφιερώνουν σημαντικό χώρο στους προαναφερθέντες αρχιτέκτονες για τις προσπάθειές τους στην εξέλιξη της κατοικίας, κτιρίων γραφείων, δημόσιων κτιρίων και τουριστικών συγκροτημάτων (βλ. άρθρα Δ. Πορφύριου, Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, και *Νεοελληνική αρχιτεκτονική* του Δ. Φιλίππιδη). Χωρίς αντιπροσώπευση είναι επίσης και το έργο των Κανδύλη, Ξανάκη και Προβελέγγιου, που επιτελέστηκε κυρίως εκτός Ελλάδας (με εξαίρεση δύο έργα του Προβελέγγιου που παρουσιάζονται στην εισαγωγή).

Με εξαίρεση το έργο του Σκιαδαρέση, που οι Τζώνης και Lefainve θεωρούν σημαντικό, τα έργα των υπόλοιπων αρχιτεκτόνων που αναφέρονται στην εισαγωγή εμφανίζονται συχνά στις σελίδες του Οδηγού: Βαλεντής, Κωνσταντινίδης, Δοξιάδης και συνεργάτες, Βαλσαμάκης, Ζενέτος, Πικιώνης, Αντωνάκης, Δεκαβάλλας, Κονταράτος.

Μεγαλύτερη εκπροσώπηση έχουν τα έργα μοντέρνων αρχιτεκτόνων και μάλιστα όσων προτείνουν νεωτεριστικές τεχνολογικές λύσεις σε προβλήματα κατασκευής (προκατασκευή, υαλοπέτασμα) και ηλιοπροστασίας. Βλέπουμε έτσι συχνά κτίρια των Βαλσαμάκη και Ζενέτος, αλλά και Τομπάζη, Μολφέση, Βικέλα και άλλων νεότερων.

Έργα που χαρακτηρίζονται από μια διάθεση κριτικού τοπικισμού είναι περισσότερα περιορισμένα. Σε αυτήν την κατηγορία διακρίνουμε τις υπαίθριες διαμορφώσεις του Πικιώνη, τις κατοικίες του ζεύγους Αντωνάκης και μερικά έργα των Κωνσταντινίδη, Δεκαβάλλα, Βαλσαμάκη, Καρακώστα, Συμεών, Κολλάρου και Κονταράτου.

Κατανομή κτιριακών τύπων

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρονολογική παρουσία των διαφόρων κτιριακών τύπων στον Οδηγό. Στη περιοχή μείζονος πρωτεύουσας, ο μεγαλύτερος αριθμός πολυκατοικιών και κτιρίων γραφείων εμφανίζεται στις δεκαετίες '50 και '60. Αντίθετα, δημόσια κτίρια και επίσημη αρχιτεκτονική, (με εξαίρεση την Αμερικάνικη Πρεσβεία του W. Gropius και το θέατρο Λυκαβηττού του Τ. Ζενέτου) σχεδιάζονται στη διάρκεια της δεκαετίας '60 και εκπονούνται στη δεκαετία του '70. Η οικοδομική δραστηριότητα επομένως, στην Αθήνα, στο σημείο που τα κτίρια του Οδηγού είναι αντιπροσωπευτικά κάποιων τάσεων, στοχεύει αρχικά στην κάλυψη των άμεσων στεγαστικών αναγκών και της παροχής χώρων εργασίας στους κατοίκους εξαιτίας της μεταπολεμικής αστυφιλίας. Τα σημαντικά κτίρια της περιόδου είναι κατά συνέπεια πολυκατοικίες και

κτίρια γραφείων. Η συμβολική επένδυση έρχεται αργότερα, με τη σταδιακή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των Αθηναίων, που χαρακτηρίζεται στο πολιτιστικό επίπεδο από τις συνεχείς προτάσεις για τη δημιουργία ενός πολιτιστικού-πνευματικού κέντρου. Η τάση αυτή διαφαίνεται στα Αθηναϊκά κτίρια του Οδηγού, καθώς τα σχέδια της Εθνικής Πινακοθήκης, του Ωδείου, του Αρείου Πάγου, πανεπιστημιακών κτιρίων και Μνημείων, υλοποιούνται ουσιαστικά μέσα στη δεκαετία '70. Στην ευρύτερη περιοχή Αθήνας, Πειραιά, Προαστίων, υπερτερούν αριθμητικά οι κατοικίες: 14 μονοκατοικίες, κυρίως στις δεκαετίες '60, '70, και 9 πολυκατοικίες στη δεκαετία '70. Ενώ τα σχετικά ολιγάριθμα εκπαιδευτικά κτίρια, τουριστικά συγκροτήματα και διάφορα ιδρύματα είναι ισάριθμα με τα αντίστοιχα Αθηναϊκά, παρατηρείται μια διαφορά στην επιλογή (και πιθανότατα στην πραγματική παραγωγή) χώρων εργασίας. Έτσι παρατηρείται ένας σημαντικά μειωμένος αριθμός κτιρίων γραφείων, ενώ εμφανίζονται 4 εργοστάσια με έντονες νεωτεριστικές-τεχνολογικές διαθέσεις από το 1964 έως το 1975.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν τα δύο εμπορικά κτίρια των Ορφανού, Βαρδάκου, Φαλκωνάκη και Βικέλα, τα οποία μαζί με το ταπητουργικό κέντρο στο Ρουφ των Χριστοφέλλη, Τσιλένη και Πιπερίδη αποτελούν τα μοναδικά εμπορικά κτίρια στον Οδηγό, και τα οποία κατασκευάζονται στις αρχές της δεκαετίας του '80.

Η μορφολογία των πολυκατοικιών εμφανίζεται ελαφρά διαφοροποιημένη από την κυρίαρχη Αθηναϊκή (εξαιρέση αποτελεί η πολυκατοικία στην οδό Μπενάκη του ζεύγους Αντωνάκη).

Φονξιοναλιστικά – ρασιοναλιστικά έργα (για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του εισαγωγικού σημειώματος) δίνουν το προβάδισμα σε κριτικά – τοπικιστικά. Χαρακτηριστικά, η τεχνολογική πρωτοπορία των Βαλσαμάκη, Ζενέτου και αργότερα Τομπάζη, αντικαθίσταται σταδιακά από την κριτική αντιμετώπιση των Συμεών, Κολλάρου, Κονταράτου, Καρακώστα και ακόμα Μπίρη.

Με τον κορεσμό της Αθήνας, στα τέλη της δεκαετίας '60 αρχίζει η έξοδος προς τα προάστια και η αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα στην Αττική. Οι περισσότερες μονοκατοικίες και οι πολυκατοικίες συγκεντρώνονται στη δεκαετία '70 κυρίως στα βόρεια προάστια. (Οι 9 πολυκατοικίες περιοχής Αττικής βρίσκονται στην Κηφισιά, Χαλάνδρι, Ψυχικό και Φιλοθέη και από τις 14 κατοικίες, 8 βρίσκονται στην Εκάλη, Κηφισιά, Φιλοθέη και Ψυχικό).

Αντίστοιχα, τα σημαντικότερα κτίρια στη περιοχή Αττικής στον Οδηγό, είναι οι κατοικίες και οι χώροι εργασίας και κοινής ωφέλειας (εμπορικά, σταθμοί, νοσοκομεία, εκπαιδευτικά) ενώ δεν παρουσιάζεται κανένα δημόσιο κτίριο.

Υλικά, κατασκευή, μορφολογία

Οι μέχρι αυτό το σημείο επισημάνσεις ενισχύονται περαιτέρω από το συσχετισμό των κτιριακών τύπων, σύμφωνα με τις λειτουργίες τους, με τον τύπο και τα υλικά κατασκευής τους. Τέτοιου είδους συσχετισμοί παρουσιάζουν ομάδες κτιρίων με μορφολογικές συγγένειες μέσα σε αρκετά συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Το κύριο συμπέρασμα αυτών των παρατηρήσεων, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, είναι η προχωρημένη πολυπλοκότητα της σύνθεσης και κατασκευής μεταγενέστερων έρ-

γων. Οι πιο σημαντικές πολυκατοικίες (9) των δεκαετιών '50, '60 σχεδιάζονται κατά πρώτο και κύριο λόγο από τους Βαλσαμάκη και Ζενέτο, και κατά δεύτερο από τους Δεκαβάλλα – Αργυρόπουλο, Καλλιγά, Παπαηλιόπουλο – Σπανό, Κουτσουδάκη – Μπυγάκο.

Οι κατασκευές είναι συνήθως από οπλισμένο σκυρόδεμα, σοβατισμένο και βαμμένο, ενώ στην περίπτωση του Ζενέτου υπερτερούν οι μεγάλες γυάλινες επιφάνειες. Οι όψεις των πολυκατοικιών είναι στην αρχή ενιαίες (κάνναβος Βαλσαμάκη, οριζόντια στοιχεία Ζενέτου) με συνεχή μπαλκόνια, που γίνονται προοδευτικά περισσότερο σύνθετες.

Οι πολυκατοικίες (9) της δεκαετίας '70 είναι αντιπροσωπευτικά έργα των Τομπάζη, Μανέτα και Σκρουμπέλου, Αντωνάκη, Συμεών, Κολλάρου, Κονταράτου, Μπίρη και Καρακώστα.

Σημαντική διαφοροποίηση παρατηρείται στη χρήση των υλικών και τη μορφολογία τους σε σχέση με τις προηγούμενες πολυκατοικίες. Συχνά χρησιμοποιείται εμφανές μεπετόν, πιθανά σε συνδυασμό με σοβατισμένες επιφάνειες, μέταλλο, γυαλί, μάρμαρο και διακοσμητικό τούβλο. Οι συνθέσεις των όγκων είναι περισσότερο περίπλοκες και σ' αυτό συντελούν δύο λόγοι: πρώτον, τα πανταχόθεν ελεύθερα προαστιακά οικόπεδα επιτρέπουν την περιμετρική μορφολογία των πολυκατοικιών, σε αντίθεση με τις αμιγείς Αθηναϊκές πολυκατοικίες, που συνήθως έχουν τη δυνατότητα διαμόρφωσης μόνον της πρόσοψης. Δεύτερον η σταδιακή κατάτμηση και κατάργηση των ενιαίων επιφανειών και θεραντών της πολυκατοικίας σε μικρότερες, σε μια προσπάθεια έκφρασης εξατομίκευσης ξεχωριστών διαμερισμάτων με τη δημιουργία ατομικών μπαλκονιών. Χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιας πολυκατοικίας βρίσκεται στο Χαλάνδρι, έργο των αδελφών Μπίρη, καθώς και μοναδική Αθηναϊκή πολυκατοικία του ζεύγους Αντωνάκη. Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για τις κυρίως προαστιακές – μονοκατοικίες.

Τα κτίρια γραφείων βρίσκονται κυρίως στην περιοχή της Αθήνας (11 από το 1947 έως το 1981), ενώ στα προάστια υπάρχουν 3 στα μέσα της δεκαετίας '70. Τα γραφεία της δεκαετίας του '50 και ιδιαίτερα τα 3 κτίρια του Θ. Βαλεντή επεξεργάζονται και επιδεικνύουν στις όψεις τους το κατασκευαστικό σκελετό-κάνναβό τους με κάποιες συνδυασμένες προσπάθειες ηλιοπροστασίας. Σημαντικό είναι και το έργο του Ν. Βαλσαμάκη, που εισαγάγει το πρώτο κτίριο γραφείων με υαλοπέτασμα στην Αθήνα. Από το 1960 και μετά τα κτίρια γραφείων, όπως το κτίριο της ΔΕΗ του Κραντονέλλη, παρουσιάζονται συνθετικότερα.

Τα γραφεία των Μολφέση, Παπαγιάννη και Πικούνη είναι ανάγλυφες συνθέσεις σε γυαλί και μέταλλο. Τα γραφεία της ΕΤΕΒΑ του Τομπάζη και ΑΤΡΙΝΑ του Βικέλα αποτάσσουν την περίτεχνη λεπτομέρεια για την γλυπτική των γυάλινων όγκων, αναπτύσσοντας έτσι με διαφορετικό τρόπο την έννοια του υαλοπετάσματος. Τα γραφεία των Δεκαβάλλα, Βουρέκα – Πέταλά, Τομπάζη, Καλογερά, Κουλέρμου, Αμούργη, εισχωρούν στον μπρουταλισμό ηρωποιώντας την τεχνολογία και την αισθητική του εμφανούς μεπετόν και του panel.

Οι ανάγλυφες όψεις του Βαλεντή μετατρέπονται σταδιακά σε γλυπτές εκρήξεις, όπως παρουσιάζονται, κυριολεκτικά στο ζενίθ τους, στο κτίριο του Γαλλικού Ινστιτούτου του Μολφέση, αλλά και στα Πανεπιστημιακά συγκροτήματα των Καλυδίτη-

Λεονάρδου, το κολλέγιο του Τομπάζη, το Γυμνάσιο του Ζενέτου και τον επιδατικό σταθμό των Λιάππη, Σχρουμπέλου. Τα εργοστάσια, κτίρια μεταφορών, εκπαιδευτικά και άλλα ιδρύματα ακολουθούν την ίδια πορεία πολυπλοκότητας από το '50 έως το '70, με μία στροφή και επαναφορά σε καθαρότερες γεωμετρικές μορφές στις αρχές της δεκαετίας του '80.

Τα παραδείγματα των νεότερων αυτών τάσεων δεν περιορίζονται σε ένα μόνο κτιριακό τύπο. Οι καθαρές μορφές από μπετόν των τριών κολλεγιακών κτιρίων με τετράγωνα κατόψεις του H.N. Jacobsen (Συνεργάτες Συμεών, Κολλάρος, Κονταράτος) αντηχούν τη μορφή του ταπητουργικού κέντρου του Χριστοφέλλη, τα πρώτα δείγματα των οποίων συναντάμε στην κυβική οικία Μπίρη στην Εκάλη και στον κεντρικό σταθμό αυτοκινήτων ΟΤΕ στην Καλλιθέα των Δεσύλλα, Κονταργύρη, Λαμπάκη και Λουκάκη στις αρχές του '70.

Οι κυβικές αυτές μορφές από ανεπίχρηστο οπλισμένο σκυρίδεμα, που στέκονται στέρεα στη γη σαν κατεργασμένοι μονολιθικοί όγκοι, παρουσιάζουν κάποια αντιστοιχία προς τα δημόσια Αθηναϊκά κτίρια της δεκαετίας του '70. Τα περισσότερα κτίρια με επένδυση μαρμάρου (με εξαίρεση μερικές πολυκατοικίες και κτίρια γραφείων), αποτελούν την λεγόμενη «έπισημη» αστική αρχιτεκτονική.

Ο Άρειος Πάγος των Ρίζου και Καταρόπουλου, το Ωδείο του Δεσποτόπουλου, η Αμερικάνικη Πρεσβεία του Γιορπίου (Συνεργάτης Σακελλάριος), τα Ξενοδοχεία Αμαλία του Βαλαμάκη και Intercontinental των Ρίζου και Κουκή είναι μαρμάρινα κτίρια μεγάλης κλίμακας στο κέντρο της πόλης, τα περισσότερα με στοές ή κολλονάδες. Αξίζει να σημειωθεί ότι και τα υπόλοιπα Αθηναϊκά κτίρια γραφείων με μαρμάρινη επένδυση επισημοποιούν τη σχέση τους με την πόλη και το δρόμο με τη δημιουργία στοών.

Ακόμα η Αγγλική Πρεσβεία του Bedford (Συνεργάτες Α-

ντωνιάδης και Βασιλειάδης) και η Εθνική Πινακοθήκη των Μυλωνά και Φατούρου (Συνεργάτης Αντωνακάκης) εμφανίζονται σαν καθαρά παραλληλεπίπεδα από μπετόν με μερική επένδυση πλακών λευκού μαρμάρου.

Ο τονισμός του φέροντα σκελετού στις περισσότερες από αυτές κατασκευές, και ιδίως των καθέτων στοιχείων – κολονών, συνδυάζεται σε όλες τις περιπτώσεις με λευκή μαρμάρινη επένδυση.

Η αριθμητική υπεροχή των κτιρίων από μπετόν και σοβά στους χώρους εργασίας και κατοικίας, όπως εμφανίζονται στον Οδηγό, διακόπτεται από μια μικρή αλλά σημαντική σειρά δημόσιων, καλλιμάρμαρων έργων, που χαρακτηρίζουν την επίσημη Αθηναϊκή αρχιτεκτονική.

Τα έργα αυτά, παρά την ουσιαστική απομάκρυνσή τους από τον ιστό της πόλης (πράσινο, απόσταση, σκαλοπάτια-επίπεδα), στοχεύουν στο να καθορίσουν δυναμικά τη σχέση τους προς την πόλη μέσα από την εικονογραφία της μαρμάρινης στοάς –στοιχείο με πλήθος αρχαίων– κλασικών αναφορών. Η «ένταξη των μεταπολεμικών κτιρίων στο περιβάλλον» που «αποτελεί το ασθενέστερό τους σημείο», σύμφωνα με το εισαγωγικό σχόλιο των Τζώνη και Lefainτε, δεν παύει να είναι λιγότερο προβληματική με την παρουσία – παρουσίασή τους στον Οδηγό.

Οι νέες μεταπολεμικές κατευθύνσεις μνημειακότητας του ελληνικού και μάλιστα αστικού / Αθηναϊκού χώρου, αποτελούν σημειώσεις μόνον μιας πιθανής αρχιτεκτονικής. Τα προβλήματα μπορεί να μην είναι απλά «εικονογραφικά» ή «μορφολογικά», αλλά σαν τέτοια φανερώνουν τα προβλήματα ταξινόμησης ενός οδηγού και ακόμη περισσότερο τα άλτα προβλήματα μιας σύγχρονης (Ελληνικής) αρχιτεκτονικής που λειτουργεί ξεχωριστά από τον περιβάλλοντα αστικό χώρο.

Πολυκατοικία στον Αγ. Δημήτριο - Μπραχάμι, αρχείο Δ. Φιλπιπίδη.